

А.З. Бисенғали

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАҢА ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ ТІЛДІК СӘЙКЕСТІЛІГІ

Аннотация. Қазақ және түркі тілдеріндегі сөзжасам мәселесінде автор «сөзжасам – тілді дамыту мен жаңғыртудың әдісі» деген пікірді ұстанатын ғалымдарды қолдайды. Тілдің дамуы мен жаңғыруына әсер ететін факторлар – жаңа ұғымдар мен құбылыстарды, т.б. қажет ететін әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени шарттар. Автордың ойынша, қазақ және түркі тілдеріндегі тілдік сәйкесімділік тіл білімінде қалыптасқан өзектілік ұстанымы, сәйкестік ұстаным, эстетикалық ұстаным бойынша анықталады.

Мақала үш ұстаным бойынша талдау негізінде қазақ және түркі тілдеріндегі сөзжасамның тілдік сәйкестіктерін ашуға арналған.

Тірек сөздер: жаңа сөздер, сәйкестік ұстанымы, сөз баламалары, семантикалық сәйкестік, жаңа үрдіс.

А.З. Бисенғали

Докторант КазНУ им. Аль-Фараби

ЯЗЫКОВЫЕ СООТВЕТСТВИЯ НОВООБРАЗОВАНИЙ В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В вопросе словообразования на казахском и турецком языках автор поддерживает мнение ученых о том, что «словообразование – это метод развития и модернизации языка». Факторами, влияющими на развитие и модернизацию языка, являются социальные, экономические, политические, культурные условия, требующие новых понятий и явлений и др. По мнению автора, языковая идентичность в казахском и турецком языках определяется по принципам: актуальности, соответствия и эстетичности, сформировавшихся в языкознании.

Статья посвящена раскрытию языковых соответствий казахских и турецких новообразований на основе анализа по трём принципам.

Ключевые слова: новообразования, принцип соответствия, эквиваленты слов, семантическое соответствие, новая тенденция.

A.Z.Bissengali

Doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University

LANGUAGE COMPLIANCES OF NEOLOGISMS IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

Annotation. In the question of word formation in the Kazakh and Turkic languages, the author supports the opinion of scientists that «word formation is a method of language development and modernization». The factors influencing the development and modernization of the language

are social, economic, political, cultural conditions that require new concepts and phenomena, etc. According to the author, linguistic identity in the Kazakh and Turkic languages is determined by the position of relevance, suitable position, aesthetic position formed in linguistics.

The article is devoted to the disclosure of language compliances of Kazakh and Turkish neologisms on the basis of the analysis by three principles.

Keywords: neologisms, principle of compliance, equivalents of words, semantic compliance, new tendency.

Академик Ә.Қайдар «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген мақаласында «жаңа сөз» ұғымына ерекше назар аударады: «Тіл байлығының тағы бір қайнар бұлағы – «жаңа сөз» жасау, сөздерді жаңа мағынада қолдану. Бұл тәсіл – тіл байыпудың ең бір құнарлы да қуатты көзі. Жанды организмдегі миллиондап өліп, миллиондап жаңаланып жататын клеткалар секілді тіл де дәл осындай дамылсыз жаңаруда күй кешеді. Бірақ тілдің бір ерекшелігі – шын мағынадағы «жаңа сөздің» жасалуы тіл қорында кездесетін құбылыс.

Мәселен, мен өз басым кейінгі жүз жыл ішінде, айталық, қазақ тілінде дүниеге келген, өте сирек, бұрын-соңды болмаған «су жаңа» төл түбірді атай алмаймын. Өйткені ол болмыста жоқ. Қазақ тіліндегі бір жарым мыңдай бір буынды төл түбір сөздеріміздің төркіні тым алыста, мыңдаған жылдар қойнауында жатыр. Ал сіздер мен біздердің күнде айтып жүрген «жаңа сөздеріміз» шын мәнісіндегі жаңа сөздер емес, тіліміздегі байырғы түбірлерден сөз жасау модельдері негізінде пайда болған туынды дүниелер. Олар дүниеге тіл қажетін өтеу үшін келген, оларды біз өзіміз тілімізде әбден қалыптасқан дәстүрлі тәсілдер арқылы жасадық. Түбір ескі, тәсіл ескі, бірақ сөз жаңа, өйткені ол жаңа ұғым, мағынаға ие болды» [1, 122].

Демек, тіл қорының осылайша жаңалануы оның ішкі даму заңына байланысты. Бірақ, оны ылғи әрекетке келтіріп отыратын қозғаушы күш қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени жағдайлар, яғни күн сайын туындап жатқан жаңа ұғым, жаңа зат, құбылыстарды игеру қажеттілігі.

Қазіргі тіл білімінде жаңа қолданыстардың тілге сәйкестілігі, негізінен, бір-бірімен өзара байланысты үш қағида бойынша анықталып жүр:

- 1) өзектілік-қажеттілік қағидасы;
- 2) сәйкестілік қағидасы;
- 3) эстетикалық қағидасы.

Өзектілік-қажеттілік қағидасы.

Қоғамдық өмірдегі маңызды оқиғалар, өндірістік қарым-қатынастардың күшеюі, қазақ тілі мәртебесінің өзгеруі, ұлттық сана-сезімнің оянуы, қазақ және түрік тілінің ішкі ресурстарын пайдаланып, жаңа атаулар тудыру өзектілігінің пайда болуына себепші болды.

Оның қазақ-түрік тілдеріндегі көріністерін салыстырсақ:

Мысалы: *жарғы – tüzük, ақпарат – bilgi, өркениет – uygarlık, Ана заң – Anayasa, елбасы – cumhurbaşkanı, іскер – işadami, ынтымақтастық – işbirliği, әуежай – havalimani, көмбасиы – önder, жеке иелендіру – özelleştirme, дауыс беру – oylama, дағдарыс – bunalım, мемлекеттік кеңес – danıştay, микелей эфир – canlı yayın, тір-кеу – kayit, дерекнама – kaynak, нұсқау – yönerge, сынақ – sınav, айыпталушы – sanık, түйіндеме – özgeçmiş, мүсінктемеші – yorumcu, жүйе – ağı, дерекқор – veritabanı, әңгімелесу – iş görüşmesi, кеңесші – danışman, жарна – ödentı; айқұлақ – kuluklu a, халық қалаулысы – milletvekili, жоба – tasarım, оққағар – koruma, құлаққап – kulaklık, күн тәртібі – gündem* т.б. секілді сөздер қазіргі қоғамдық-әлеуметтік өмірде өзекті, сондықтан бұлар тілдің лексикалық құрамына оп-оңай сіңісіп, БАҚ-та кеңінен қолданылып жүр.

Мысалы: *Дағдарыс – bunalım;*

Қаржы *дағдарысы* медиа саласына өзгерістер әкелді (Ана тілі, 22.12.2011).

Bundan dolayı büyük bir psikolojik *bunalım* geçiyorlar (Milliyet gazetі, 23.11.2012).

Айқұлақ - kuluklu a;

Мұнда, *айқұлақ* белгісі @ қолданушы аты мен машина атын бөліп тұр (Жас Алаш, 27.02.2014).

Kıyruklu a ішареті (@) günümüzde elektronik posta (e-posta) adreslerimizin ayrılmaz bir parçası! (SABAH газеті, 03.06.2015).

Халық қалаулысы – milletvekili;

Қазіргі билік жүйесін түп-тамырымен қопарып, өзгертпейінше, нағыз *халық қалаулысына* қол жеткізуіміз мүмкін емес (Жас Алаш, 08.02.2011).

Yozgathlı olan Coşkun, *milletvekili* Türkerin odasına giderek bir süre görüştü (Milliyet газеті, 28.08.2001).

Сәйкестілік қағидасы.

Бұл қағида бойынша жаңа қатынастар:

а) семантикалық құрылысымен заттың негізгі қасиеттеріне;

ә) тілдің сөз тудырушылық жүйесіне;

б) тілдік стильдің стильдік қызметтеріне сай болуы керек.

Зат немесе құбылыстың атауы сол заттың немесе құбылыстың негізгі қасиеттерін, белгілерін көрсету керек. Бұл тәртіп сақталынбаған жағдайда бұл сөздің бірнеше атауы пайда болуы мүмкін.

Мысалы, орыс тіліндегі *заказ* сөзінің баламасы ретінде қазақ лингвистері *бұйымтай*, *бұйырман*, *тапсырыс* сөздерін ұсынды. *Бұйымтай* сөзінің этнографиялық мәні басымырақ. Ал *бұйырман* сөзіндегі –*ман* аффиксі көбінесе семантикасы нақты сөздерді білдіру үшін қолданылады. Семантикасы дерексіз (абстрактты) түсініктерді білдіру үшін – *ман* аффиксі өте сирек қолданылады. Осы себепті бұл екі сөз қабылданбай, орнына семантикалық жағынан едәуір лайықты *тапсырыс* сөзі қабылданды.

Мысалы: Қазіргі күні мемлекеттік *тапсырыспен* шығатын кітаптардың таралымы 2000 данадан аспайды (Ана тілі, 29.01.2009).

Отбасы/ әулет/ жанұя сөздері бір ғана ұғымды білдіреді. Бұл нұсқалардың ішінен *отбасы* сөзі ресми тілге еңсе де, оның басқа нұсқалары да баспасөзде *отбасы* сөзімен бірдей қолданылып жүр.

Мысалы: *Отбасы*, өздеріңіз үшін ол кісінің орны тіпті өзгеше ғой (Алматы ақшамы, 16.03.2011).

Өте тату *әулет* болдық (Егемен Қазақстан, 21.03.2014).

Өздері сүйіп қосылып, жастарға үлгі боларлық *жанұяның* қазір шаңырағы шайқалған (Жас Алаш, 09.01.2014).

Р.Сыздық, Н.Уәли сияқты ғалымдар бұл жағдайды семантикалық сәйкестілік қағидасының бұзылуының нәтижесі деп бағалайды.

Эстетикалық қағида.

Ғалымдардың пікірінше, бұл қағидаға сай жаңа сөз тыңдаушыда, оқырманда жағымсыз ассоциация, ұқсастықтар тудырмауы қажет.

Мысалы, қазақ тілінің қазіргі қолданысында *аларман* (сатып алушы) жаңа сөзінің артықшылығы: ол бұрыннан қолданылып жүрген *сатып алушы* сөзіне қарағанда қысқа. Алайда, «аларманға алтау аз» фразеологиялық тіркесін білетін адамның ойында бұл сөз жағымсыз ассоциация тудырады.

Сондай-ақ, *жетімді нүкте* – «доступная точка», *салғыласу* – «дебать», *зәузатқор* – «генофонд», *жүрісіші* – «пассажир», *шаптырма* – «фонтан», *қылтима* – «балкон» сөздері де тыңдаушыға нашар әсер етеді. Сондықтан бұл сөздер де қолданыс елегінен өтпей, қазір олардың орнына құлаққа жағымды басқа баламалар қолданылуда.

Атап айтсақ, *аларманның* орнына *сатып алушы*, *салғыласудың* орнына *пікірталас*, *зәузатқордың* орнына *тектік қор*, *жүрісішінің* орнына *жолалаушы*, *шаптырманың* орнына *субұрқақ*, *қылтиманың* орнына әзірше орысша нұсқасы *балкон* қолданылып жүр.

Мысалы: Жиын сонымен қатар кейбір аударма сөздер төңірегінде *пікірталас* өтті (Ана тілі, 08.01.2009).

Ақтөбеде соңғы жылдары *су бұрқақтармен* бірге тамаша безендірілген гүлдерге толы саябақтар қаланың әр бөлігінен бой көтере бастады (Жас Алаш, 28.07.2011).

Тектік қор мен биологиялық әртүрліліктің азаюы қоршаған табиғи ортаның және адамның өмір сүру ортасының нашарлауына алып келеді (Егемен Қазақстан, 31.03.2015).

Түрік тілінде эстетикалық қағидаға ерекше мән беріледі. Осы себепті түріктер көптеген жаңа түсініктерді білдіру үшін құлаққа жағымды шетелдік сөздерді көп қолданады.

Мысалы: *brifing, fenomen, internet, medya, performans, ihale, konferans, şube, moda, diploma, kokteyl, dizayn, banknot, alerji, akrobat, homeopati, demokrasi, diyalog, telefon, miting, sistem, klip* т.б.

Бұл жөнінде көрнекті түрік лингвисті Х.Зүлфикар былай дейді: «Кезінде араб, парсы сөздеріне қарсы наразылық батыстан келген сөздерге келгенде басылып қалды. Басқа жақтан, адамдар бір үйренген сөзді тастап, оған өз тілінде балама тауып, оны қолданысқа енгізіп әуре болғысы келмеді. Осылайша, ана тілімізге орасан зор нұқсан келтірілді. Басында термин ретінде тілімізге енген бағыс сөздерінің бір бөлігі уақыт өте келе күнделікті лексикамызға кіріп, орнығып алды» [2, 152].

Тіпті түрікше баламасы бола тұра, шетелдік сөздерді кеңінен пайдалану үрдісі түрік баспасөзінде әлі кезге дейін сақталып келеді.

Мысалы: *Miting* – жиналыс (табылған баламасы *toplanti*);

Zeytinburnu Meydanı'nda düzenlenen *miting* için alınan geniş güvenlik önlemleri dikkat çekti (Hürriyet газеті, 02.06.2015).

Hacker – хакер (табылған баламасы *bilgisayar korsanı*);

Gönüllü *hacker* grubu adına saldırıya ilişkin açıklama yapan Türk Hack Team lideri ZoRRoKiN, zulmün sınıflandırılmasının kabul edilemez olduğunu söyledi (Hürriyet газеті, 25.05.2015).

Bestseller – бестселлер (табылған баламасы *çoksatar*);

Boyama kitabı *bestseller* oldu (Hürriyet газеті, 08.04.2015).

Broşür – кітапша (табылған баламасы *kitapçık*);

Haftalar önceden dağıtılan *broşürlerde* belirtildiği üzere, erkeklerin sakal bırakma zorunluluğu 1 Haziran itibarıyla başladı (SABAH газеті, 02.06.2015).

Lider – көшбасшы (табылған баламасы *önder*);

Bugün bölgesinde *lider*, dünyada saygın bir ülke olan, en büyük 17 ekonomisi arasında yer alan Türkiye, inanıyorum ki, 2014 yılında da bu yükselişini sürdürecektir (Milliyet, 31.12.2013).

Түрік тілінде, әсіресе француз тілінен алынған сөздер көп. Түбірі грек немесе латын тілінен шыққан француз сөздері XIX ғасырдан бастап түрік тіліне ене бастады. Әсіресе Танзимат дәуірінен кейін көбейіп кетті. Қазіргі түрік тілінде шамамен 5000 француз сөзі бар және олардың көбі күнделікті өмірде қолданылып жүр.

Мысалы: *anonim, aktüalite, enflasyon, faks, televizyon, koalisyon, radyoaktif, promosyon, kablofederasyon, hipertansiyon, kapitülasyon, meteoroloji, ütopik, veteriner, şampuan, aksesuar, butik, liüks, model, makyaj, defile, aktif, pasif, pratik, sendika, proje, ekspres, brans, röportaj, reklam, stüdyo, potansiyel, kontrol, trafik, apartman* т.б.

Демек, түрік тілінде терминдердің дұрыс қабылданып, орнығында оның әуезділігі, құлаққа жағымдылығы, ана тіліндегі ойлау жүйесіне үндес болуы сияқты себептердің мәні ерекше екені байқалады.

Бірақ, жалпы алғанда, түрік тіліндегі терминжасам мен жаңа қолданыстардың дамып, қалыптасуына байланысты мәселелердің көпшілігі қазақ тіліндегі осы саладағы мәселелермен өзектесіп, үндесіп жатқаны байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі, 1998. 150 б.

[2] Zulfikar H. Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK Yayınları. Ankara, 1991. P. 240.